

Cultuurhistorische inventarisatie provincie Noord-Brabant

Gemeente Waalre

MIP-rapport Foto- en Tekeningenarchief
**DIT EXEMPLAAR WORDT
NIET UITGELEEND!**

Niet in database opgenomen!

Inhoud:

1	Woord vooraf	3
2	Criteria	4
3	Werkwijze	7
4	Historische karakteristiek van Waalre	10
	Landschap	
	Nederzettingen	
	Bebouwing en Groenelementen	
5	Overzicht van straten, gebouwen en groenelementen	15
6	Literatuurlijst	23
7	Foto-overzicht	24
8	Kaart gemeente Waalre (bijlage)	

1 Woord vooraf

Dit overzicht van cultuurhistorisch waardevolle nederzettingen, gebouwen en groenelementen in de gemeente Waalre, maakt deel uit van een -per gemeente opgezette- en zo "compleet" mogelijke inventarisatie in de provincie Noord-Brabant.

De snelle en vaak ingrijpende veranderingen in het Brabants cultuurlandschap hebben de totstandkoming van een dergelijk overzicht dringend noodzakelijk gemaakt. Te meer omdat deze veranderingen steeds duidelijker kenmerken lijken te vertonen van een massaal afbrokkelingsproces, waarbij veel van wat als karakteristiek-Brabants mag gelden, voorgoed uit het beeld van stad en land dreigt te verdwijnen. Een ontwikkeling, die naar het oordeel van het bestuur van de provincie Noord-Brabant indruist tegen de in brede kring ondersteunde opvatting, dat elementen uit het verleden essentieel zijn voor de verscheidenheid en herkenbaarheid van het heden, en daarmee voor de leefbaarheid in het algemeen.

In weerwil hiervan is deze rapportage niet op de eerste plaats bedoeld als een "document humain", afschoon bekommernis om de toekomst van Brabants verleden het eigenlijke doel van deze uitgave licht dreigt te overstemmen. Dat doel is: het op systematische wijze -aan de hand van een aantal welomschreven criteria- optekenen van wat er in Brabant aan cultuurhistorisch waardevolle objecten aanwezig is, om op grond daarvan de prioriteiten te kunnen bepalen voor een effectief en samenhangend provinciaal monumentenbeleid.

De hier voor u liggende inventarisatie vertegenwoordigt letterlijk een serie momentopnames. Reden waarom de samenstellers het woord "compleet" in de inleidende zin van aanhalingstekens hebben voorzien. Niet zozeer omdat zij zich bij hun rapportage uitdrukkelijk ontslagen wilden zien van de pretentie van volledigheid. Zo'n pretentie zou, alleen al gelet op de betrekkelijkheid van het begrip "cultuurhistorisch waardevol", niet reëel zijn. Veeleer weerspiegelt deze schrijfwijze hun vrees dat, als het afbrokkelingsproces in het huidige, genadeloze tempo doorzet, ook een aantal van de hier opgenomen gegevens snel door de actualiteit zal zijn achterhaald.

Onderzoek en veldwerk voor de hier gepresenteerde inventarisatie vonden plaats in 1982 en werden verricht door drs.

A.J.C. van Leeuwen, drs. N.C.M. Maes en H.Th.M. Ruiter, arch. HBO, allen werkzaam bij de provincie Noord-Brabant. Wijzigingen die zich na die datum voordeden, konden om organisatorische redenen niet meer in deze uitgave worden verwerkt.

's-Hertogenbosch, augustus 1983

2. Criteria

Uit de vele objecten die voor inventarisatie in aanmerking kwamen, moest uiteraard een keus worden gedaan. Dat gebeurde aan de hand van een aantal criteria, die verder in dit hoofdstuk groepsgewijs worden omschreven.

Bij deze criteria wordt het bindend element in veel gevallen gevormd door de "historische karakteristiek" van de nederzetting. Wat wordt daaronder verstaan?

Een nederzetting is, in de hier gebruikte terminologie, een geheel van bebouwing, percelen, wegen en waterlopen, dat in de loop der tijd een meer of minder samenhangende vorm heeft opgeleverd. Het eigen karakter van een nederzetting is het product van een -al dan niet geleidelijke- historische ontwikkeling, die in vele gevallen tot op de dag van vandaag valt af te lezen, zowel aan het ruimtelijk patroon als aan de bebouwing zelf. Dat geldt in beginsel evenzeer voor een oud akkerdorp, als voor een moderne nieuwbouwwijk.

Op zeker moment leidt een reeks van ontwikkelingen tot een situatie, waar de nederzetting voor ons gevoel een uitgesproken eigen vormidentiteit bereikt. Dát moment bepaalt de "historische karakteristiek" van de nederzetting, die dus als het ware de optel- en aftreksom is van een reeks structuurbepalende en structuurversturende ingrepen.

De invloed van dat moment kan zich, meer of minder nadrukkelijk zichtbaar, vaak uitstrekken tot het moment van nu. Zo is voor de landelijke nederzettingen tussen Oirschot en Best de situatie rond het midden van de vorige eeuw nu nog steeds beeldbepalend. Vandaar dat het moment van de historische karakteristiek ook omstreeks dat tijdstip is gekozen. Zowel de middeleeuwse aanleg, als de wijzigingen van na 1850 zijn daarbij als wezenlijke bestanddelen aan te merken.

Een heel ander voorbeeld is de oude vestinggordel van Bergen op Zoom. Daar is een essentieel element in de historische karakteristiek, zoals die rond 1800 bestond, thans niet meer afleesbaar. In die tijd werd de stad sterk gedomineerd door haar uitgebreide vestingswerken. Sinds die echter aan het eind van de vorige eeuw zijn ontmanteld, wordt het huidige beeld bepaald door een parken-, straten- en bebouwingsgordel, die rond 1920 hun uiteindelijke vorm kregen. Daarmee is de historische karakteristiek van ca. 1800 nu dus niet meer relevant voor dit deel van de stad. Die van rond 1920 echter des te meer.

Tegen de achtergrond van deze historische karakteristiek zijn alle objecten afzonderlijk getoetst aan de volgende criteria:

- Architectonische en kunsthistorische criteria
 - het object is een goed voorbeeld van een bepaalde stijl of bouwtrant, of van het werk van een bekend architect, stedenbouwkundige of kunstenaar

- het object is gaaf qua stijl en detaillering
- het object vertegenwoordigt een unieke (bouw)-techniek, (bouw)type of is typerend voor de ontwikkeling van de industriële techniek
- het object heeft esthetische waarde op grond van de vorm en detaillering van exterieur en/of interieur.

- Planologische, landschappelijke en stedenbouwkundige criteria

- het object vormt samen met bijgebouwen, kleine artefacten en erfbeplanting of tuinaanleg een karakteristiek geheel
- het object maakt deel uit van een groter historisch geheel of complex
- het object sluit, met name in historisch en geomorfologisch opzicht, aan bij het landschap
- het object maakt deel uit van een gebied met een grote continuïteit, waardoor het historisch patroon van verkaveling, wegen en waterlopen goed geconserveerd is gebleven
- het object vormt een onderdeel van een historische stedenbouwkundige structuur of een historisch nederzettingstype
- het object is karakteristiek voor stad, dorp of streek.

- Sociaal- en cultuurhistorische criteria

- aan het object zijn historische herinneringen verbonden in de ruimste zin van het woord
- het object vertegenwoordigt een aspect van de sociale of economische geschiedenis
- het object is representatief voor een bepaalde fase in de ontwikkeling van dorp, stad of streek.

Afhankelijk van de situatie en de aard van het object, was het ene criterium bij de selectie meer bepalend dan het andere. Zo kan men zich voorstellen dat bij een eenvoudige voorbeeld van landelijke bouwkunst criteria als type, bouwtechniek, samenhang met de directe of bredere omgeving, historische verkaveling en patroon van wegen en waterlopen, meer gewicht in de schaal werken, dan bij een kerkgebouw. Daar zullen eerder stijl, gaafheid van details, esthetische kwaliteiten en geschiedkundige aanknopingspunten de doorslag geven. Bij monumenten van jongere datum zijn op hun beurt bouwtype, techniek, vormgeving, architect en sociaal-historische betekenis weer het meest van belang.

De samenhang met de omgeving heeft bij de beoordeling een grote -zo niet dominerende- rol gespeeld. Objecten als daglonershuizen, weverswoningen, smidsen e.d., ontlenen vooral daaraan vaak hun bijzondere waarde. Een op zich interessant object, dat als laatste getuige de herinnering oproept aan een overigens verder geheel verstoorde situatie, scoort doorgaans minder hoog, dan een object dat deel uitmaakt van een karakteristieke, betrekkelijk ongerept gebleven omgeving. Daarentegen zal een in detail aangetaste reeks gebouwen, die een onderdeel vormt van een qua maat en schaal nog goed bewaarde en interessante structuur, op grond daarvan in deze inventarisatie juist worden meegenomen.

Ten slotte heeft, zoals men begrijpen zal, ook de zeldzaamheids-waarde van een object of nederzettingstype bij de afwegingen meegespeeld.

Onnodig te zeggen dat genoemde criteria niet alleen van belang zijn in het kader van deze inventarisatie. Zij spelen een cruciale rol bij het concrete monumentenbeleid van de provincie Noord-Brabant: bij het bepalen van de prioriteiten voor het behoud* van cultuurhistorisch waardevolle objecten en het ontwikkelen van het daarvoor meest geëigende instrumentarium.

* Naast genoemde criteria zullen in de praktijk ook andere factoren (bouwkundige staat, mogelijkheden tot functie-waardering, beschikbare middelen e.d.) het eventuele behoud van cultuurhistorisch waardevolle objecten bepalen.

3. Werkwijze

Bij het in kaart brengen en beschrijven van de verschillende cultuurhistorisch waardevolle objecten, met het doel een overzicht te geven van wat in de provincie op dit gebied bewaard is gebleven, werden de samenstellers met een aantal beperkingen geconfronteerd.

Om te beginnen was het met de beschikbare mankracht en financiële middelen, gelet ook op het tijdsbestek waarbinnen de werkzaamheden moesten worden afgerond, nauwelijks mogelijk uitvoerig bronnenonderzoek te verrichten naar de geschiedenis van een bepaald gebied. Men was daarom voornamelijk aangewezen op de beschikbare informatie, die doorgaans schaars aanwezig en bovendien niet altijd even betrouwbaar bleek.

Daarnaast waren er ook problemen van meer praktische aard. Zo leende, vooral in dicht bebouwde kommen, de situatie er zich niet altijd voor om bijvoorbeeld alle gevels van een gebouw nauwgezet te bestuderen. Voor interieurs gold dit in nog sterkere mate; deze konden slechts bij hoge uitzondering worden bezichtigd.

In verband hiermee kan het hier gepresenteerde materiaal slechts een indruk geven -zij het dan een redelijk verantwoorde- van de in de gebouwde omgeving aanwezige waarden, die voorwerp van monumentenzorg kunnen zijn en die bij planologische beslissingen in de beschouwing moeten worden betrokken.

Bij het bestuderen en beschrijven van de objecten is, zoals al aangestipt, de samenhang met de directe omgeving en met de nederzetting als geheel voortdurend goed in het oog gehouden. Een object kan, als deel én als exponent van een groter geheel, immers niet adequaat worden beschreven, als dit totaalbeeld bij de onderzoeker ontbreekt.

Belangrijke aanknopingspunten voor dit totaalbeeld vormen onder meer de specifieke kenmerken van de omgeving (hoogteligging, reliëf, perceelsvorm, bodemgebruik e.d.), die een rol hebben gespeeld met betrekking tot de plaats en aard van de nederzetting. Zo is er een hemelsbreed verschil tussen het landbouwgebied in de polders van Noordwest-Brabant en, om wat te noemen, een Kempens akkerdorp. In het eerste geval domineert het open, vlakke land, met zijn grote, verspreid gelegen boerehoeven; in het tweede geval hebben we te maken met een veel kleinschaliger akkerstructuur met een lint van boerderijen, gelegen op de oeverwallen van beken. Behalve het onderkennen van verschillen in "decor", is ook het bepalen van de invloed daarop van historische en sociaal-economische factoren - als conjunctuur, machtspatronen, bestaansmiddelen, verkeersbindingen enz. - van groot belang voor het invullen van dat totaalbeeld. Een goed voorbeeld daarvan is Vught, dat zijn vorm met Markt en stationsbuurt kreeg onder invloed van de oude hoofdwegen tussen Eindhoven, Den Bosch en Tilburg, alsmede de latere spoorlijn.

En ten slotte kan ook literatuur over een gebied en de daarbinnen gelegen nederzettingen een - zij het vaak globaal- beeld geven van de dominanten die bij de ontwikkeling daarvan een rol hebben gespeeld.

Al dit materiaal te zamen vormt als het ware een soort "onderlegger", die in meerdere of mindere mate houvast biedt bij het verwerven van inzicht in hetgeen als karakteristiek mag worden aangemerkt.

In dit verband zijn ook oude kaarten van belang, vooral de sinds ca. 1830 gepubliceerde topografische kaarten 1:25.000 en 1:50.000. Deze zijn namelijk direct vergelijkbaar met de huidige stafkaarten van dezelfde schaal en geven daardoor een goed beeld van het veranderingsproces dat zowel nederzettingen als landschap in de loop der tijd hebben ondergaan. Overigens is het patroon dat uit het bestuderen en vergelijken van deze kaarten naar voren kwam, steeds ter plekke aangevuld met eigen waarnemingen met betrekking tot stratenpatroon, bebouwing en beplanting.

In hoeverre is, ondanks de hier gekozen opzet, waarbij een aantal concrete criteria als uitgangspunten dienen, toch niet het gevaar aanwezig dat er bepaalde subjectieve elementen in de beoordeling sluipen?

De gene die de inventarisatie uitvoert, maakt uit wat hij wel en niet documenteert. Hij wordt daarbij geleid door zijn kennis van de historische karakteristiek van de nederzetting. Welke elementen bepalen het eigen -specifieke- karakter daarvan? Is dit "eigene" nog afleesbaar aan bebouwing of omgeving, en in hoeverre is het door veranderingen verstoord?

Het zal duidelijk zijn dat alleen al dit deel van het afwegingsproces niet geheel objectief kán zijn. Het wordt immers niet alleen bepaald door de doelstelling van het onderzoek, maar ook de persoon van de inventarisator en de tijd waarvan hij het product is.

Tegelijkertijd echter mag men erop vertrouwen dat de systematiek en de criteria die aan dit onderzoek ten grondslag liggen, een zekere garantie bieden dat persoonlijke voorkeuren bij de beoordeling uiteindelijk nergens de boventoon voeren.

In hoofdstuk 4 wordt ingegaan op het verband tussen de ruimtelijke vorm van de nederzetting en de geomorfologische en landschappelijke context waarin zij geplaatst moet worden. Aansluitend volgt een schets van de karakteristieke bebouwingstypen en groenelementen.

In het daarop volgende hoofdstuk worden de verschillende objecten alfabetisch per straat behandeld. Straten die zich onderscheiden door een duidelijke samenhang van de daarin gelegen objecten, worden in voorkomende gevallen bovendien afzonderlijk beschreven.

Per object worden vermeld: huisnummer, algemene typering, geschatte bouwdatum, exacte bouwdatum*. (b.v. blijkens muurankers, jaarsteen, literatuurvermelding), data van belangrijke wijzigingen, de aanwezigheid van eventuele artefacten, zoals stootstenen, hekpalen e.d., bijgebouwen (met vermelding van eventueel afwijkende datering), groenelementen (waarbij oudere bomen met opgave stamomtrek), eventuele opmerkingen over details of bijzondere onderdelen**.

Iedere inventarisatie bevat bovendien één of meer kaarten van het onderzoeksgebied, schaal 1:10.000 (bij dichtere bebouwing ook uitsneden met schaal ca. 1:5.000). Daarop zijn de volgende zaken aangegeven:

- geïnventariseerde objecten met cultuurhistorische betekenis (zwarte stip)
- beschermde monumenten (zwarte stip met cirkel)
- straatnamen en huisnummers
- gemeentegrenzen
- dijken, waterlopen en steilranden
- oude wegenpatronen en oude akkerbodems met een humusdikte van minimaal 50 cm (globaal aangegeven).

Beschermde stads- en dorpsgezichten, alsook landgoederen, zijn eveneens aangegeven. Groepen gebouwen die een karakteristiek geheel vormen of die deel uitmaken van een interessant nederzettingstype, zijn omlind.

* In tegenstelling tot de geschatte bouwdatum is de exacte bouwdatum in de tekst steeds onderstreept aangegeven.

** Voor zover het rijksmonumenten betreft, zijn de beschrijvingen ontleend aan de officiële monumentenlijst, zo nodig onderzijds aangevuld (aangegeven met N.B.).

4. Historische karakteristiek van de gemeente Waalre

Landschap

De gemeente bestaat uit de kerkdorpen Aalst en Waalre. De grens met Veldhoven en Riethoven aan de westzijde wordt gevormd door de zuid-noord lopende Dommel. Door het oostelijk gedeelte van de gemeente loopt de Tongelreep, eveneens van zuid naar noord. De kerkdorpen worden van elkaar gescheiden door een rug die de waterscheiding tussen Dommel en Tongelreep vormt. Enige kleine loopjes monden in deze beken uit.

De noord-zuid verlopende waterscheiding heeft een hoogte van ca. 21 tot 23,5 meter boven N.A.P. Het dal van de Tongelreep verloopt tussen 19,5 en 18 meter. De kom van Aalst ligt op de tamelijk hoge westoever, die tussen 20 en 22 meter ligt. Ten opzichte van het beekdal zijn hier en daar relatief grote hoogteverschillen aanwezig, met tamelijk steile oevers.

De Dommel ligt tussen 20 en 17,5 meter boven N.A.P. Waalre op de oostelijke oever ligt op ca. 22,5 meter. De hoogteverschillen zijn hier veel vloeiender, terwijl laaggelegen weilanden, de vroegere beemden en hakhoutpercelen, de overgang verzachten.

De bodem bestaat in het bovenbeschreven gebied uit dekzanden met hier en daar een lemig karakter. Tijdens en na de laatste ijstijd - ca. 10.000 jaar geleden - werden deze zanden door de wind afgezet. Tijdens en na het smelten van het ijs werden geulen uitgesleten, terwijl langs deze beekgeulen oeverwallen ontstonden. Plaatselijk trad in de dalen ook veenvorming op.

Het landschap binnen de gemeente valt uiteen in de volgende gebieden:

- a. De enge beekdalen van de Dommel en de Tongelreep, de laatste met nog enige meanders, de eeste vrijwel geheel genormaliseerd. In deze dalen zijn de vroegere beemden herkenbaar. Plaatselijk zijn er nog broekbosjes.
- b. De bebouwde kommen van de kerkdorpen en de gehuchten die een aanzienlijke uitbreiding hebben ondergaan, ten koste van het vroegere heidegebied en grote delen van de akkercomplexen.
- c. De oude akkerbodems die zich in een brede strook langs de Dommel en langs de Tongelreep bevinden, respectievelijk op de oostelijke en de westelijke oever. De laatste strook nadert het beekdal van de Tongelreep plaatselijk zeer dicht. Een relict van een akkergebied bevindt zich ten noorden van de kom van Aalst.
- d. Het voormalige heidegebied, eveneens in een brede strook verlopend op de waterscheiding tussen de beekdalen in. Dit gebied is eind vorige en begin deze eeuw ontgonnen en grotendeels met naaldhout beplant. Een gedeelte werd sinds 1920 in vrije verkaveling met villa's bebouwd, waardoor de kerkdorpen Aalst en Waalre met elkaar verbonden zijn.

Door dorpsuitbreiding en wegeaanleg zijn de relaties van de nederzettingen met het beekdal en akkergebied deels niet meer afleesbaar. Dit is nog wel het geval ten zuidoosten van Aalst, nabij Achtereind en ten westen van Waalre ter hoogte van Loon en Heuvel.

Nederzettingen

Het kerkdorp Aalst omvat ook de buurtschappen Achtereind, Ekenrooi en Laareind. De beide laatste buurtschappen zijn vrijwel geheel ingebouwd.

Het kerkdorp Waalre omvat ook nog de buurtschappen Hoogstraat, Heuvel, Hulst, Loon, Heikant en Bolksheuvel. Bolksheuvel is nu een niet meer herkenbaar gedeelte van de bebouwde kom, terwijl Hulst en Heikant in structuur nog intact zijn, maar nauwelijks nog waardevolle bebouwing bezitten.

Beide kerkdorpen zijn vermoedelijk in de vroege middeleeuwen ontstaan vanuit een domeinontginning. De schildvormige structuur van een reeks buurtschappen rondom de kerk in Waalre zou hier dan nog op kunnen wijzen.

De bij Aalst behorende buurtschappen zijn gelegen op de oeverwal ten westen van de Tongelreep. Een langgerekte straat verbindt ze met de op de oostelijke oever gelegen buurtschappen Achtereind en Ekenrooi. Nabij Ekenrooi bevinden zich Tongelreep-overgangen naar Aalst en Laareind. Deze akkerdorpen waren in oorsprong langgerekte nederzettingen op de grens tussen akkergebied en beemden. In Aalst bevond zich de centrale kerk. In de 18e en vooral de 19e eeuw vond een sterke verkeersontwikkeling plaats ten gevolge van de aanleg van de verbinding Eindhoven-Hasselt die in 1798 gereed kwam. Aalst nam hierdoor in belang en omvang toe. Er vestigden zich industrieën, waaronder sigarenfabrieken en linnenweverijen. Ook werkten er veel thuiswevers ten behoeve van de fabrieken in Geldrop. Met name sinds het einde van de 19e eeuw werd de lintstructuur links en rechts van de hoofdweg steeds meer versterkt. Kort na 1900 werd de nieuwe neogotische kerk hier gebouwd. Door recente nieuwbouw is de relatie met beek en akkergebied alleen ten noordoosten nog enigszins te herkennen. Verkeersdruk leidt sinds de jaren zeventig tot afbraak van de lintbebouwing terwijl de ontwikkeling van nieuwe winkels aan een nieuw dorpsplein gestimuleerd wordt. Het oude kerhof, de neogotische kerk en een groep villa's herinneren nog aan de oude structuur. Het landgoed Treeswijk aan de hoofdweg naar Hasselt is een vroeg-19e eeuws voorbeeld van een landgoedontwikkeling aan een hoofdweg nabij een stad.

In Waalre is de domeinstructuur misschien nog te onderkennen in de schildvormige akkercomplexen ten noorden, westen en zuiden van de huidige niet-agrarische dorpskern met centrale kerk. In het patroon van wegen en kavels zijn misschien ook nog sporen van romeinse quadrangulatie behouden. De akkerdorpen Heuvel, Loon, Hulst en Heikant zijn in een krans gelegen rondom het akkergebied,

op de grens van de laaggelegen Dommelbeemden. Deze nederzettingen hebben in de vroege middeleeuwen een gemeenschappelijke kerk gesticht, die in haar huidige toestand nog romaans muurwerk bevat en enigszins afzijdig ligt ten opzichte van een driehoekig marktplein.

Ten zuidwesten van deze structuur bevindt zich een kasteel nabij de Dommel. Hulst en Heikant bezitten nog het oude wegenpatroon, maar de bebouwing is er geheel vernieuwd. Loon met zijn driehoekige plaatse is een beschermd dorpsgezicht. De met eiken beplante plaats met de omliggende boerderijen en de percelen in de omtrek is zeer gaaf bezwaard gebleven. De relatie met de kerk en het kasteel is door het kerkepad nog afleesbaar.

Heuvel ligt op de noordelijke oever van een in de Dommel uitmondend waterloopje, op de grens van akkers en het voormalige heidegebied. Hier bleef meer van de verspreide boerderijbebouwing bewaar.

De dorpskern zelf draagt een niet-agrarisch karakter, met zijn woningen en complexen van sigaren- en linnenfabrieken rondom het driehoekige marktplein. In de 18e eeuw woonden hier valkeniers en teuten. Het accent is sinds de late 19e eeuw komen te liggen op woningen, horeca en bedrijfsgebouwen. Ook de opvolgster van de middeleeuwse kerk werd aan dit plein gebouwd.

De Willibrorduslaan vormt de verbinding met Aalst en de tussen beide gemeenten aangelegde spoorlijn met Hasselt, die intussen weer opgebroken is.

Deze straat bezit aan het begin nog enige bedrijfsbebouwing maar is verder sterk van karakter veranderd.

In de periode tussen de twee wereldoorlogen in ontwikkelde Waalre zich van agrarische en geïndustrialiseerde gemeente, tot een woonoord voor forensen. De villawijken ten oosten van de kom, waarheen ook het raadhuis werd verplaatst, bestaan uit ruim in het groen gelegen verspreide villa's aan gebogen en ovaal verlopende lanen in het dennebos. Woningbouw sinds 1960 op de oude akkers ten westen en noorden van de bebouwde kom heeft de relatie met het omliggende gebied minder herkenbaar gemaakt. Heuvel en Loon behouden nog wel hun relatie met het akkergebied en de lage Dommelbeemden.

Bebouwing en groenelementen

Boerderijen

Een belangrijke concentratie van deels nog 18-eeuwse boerderijen treffen we aan in het gehucht Loon. Het betreft hier en elders in de gemeente langgevelboerderijen van het dwarsdeeltype. Goed bewaarde voorbeelden, ouder dan ca. 1850 zijn Loon 1, 2, 3 en 9, die deels nog een gebint hebben. Timmereind 1 en Loon 7 vertegenwoordigen een midden 19e eeuwse type met balkdragende muren. Heuvel 13 en Laarstraat 27 zijn typerend voor de ontwikkeling in de tweede helft van de 19e eeuw. Valkenswaardseweg 14 is een hoeve uit 1916 waarin enige oudbrabantse elementen zijn toegepast om een streekeigen karakter te geven aan een voor die tijd moderne boerderij.

Kon. Wilhelminalaan 66 is een grote boerderij met mansardedak, een perfectionering en aanpassing van het traditionele type.

Woonhuizen

De voormalige pastorie, Markt 2, uit 1721 is een interessant voorbeeld van een 18e eeuwse pastorie. Markt 13, na sloop nu in oude vormen herbouwd, was een goed voorbeeld van een voormalig teutenhuis met topgevels en balkdragende muren. De vervallen woningen aan de Gestelsestraat in Aalst zijn met dit huis vergelijkbaar.

Aan Dorpsstraat 29-31 en Goudbergstraat 15-17 zijn nog enige 19e eeuwse arbeiderswoningen bewaard. Enige eenvoudige woonhuizen van rond de eeuwwisseling staan aan Markt 3-5. Willibrorduslaan 23 is een eenvoudig woonhuis met bedrijfsruimte dat goed bewaard is gebleven.

Molenstraat 9-11 is een winkelwoonhuis uit 1843 dat enige wijzigingen heeft ondergaan. De pastorie Eindhovenseweg 63 is een laat-19e eeuwse verbouwing en verhoging van een ouder eenlaags huis.

De industrialisatiefase kort voor en na 1900 is nog visueel aanwezig in de vorm van een aantal fabrikantenvilla's, waarvan Eindhovenseweg 65, 67 en Markt 1 en 6 goede voorbeelden zijn. De woningen voor het Walra-complex Markt 7-9, zijn eenlaags maar hebben wel een rijke stucversiering.

Treeswijk aan de Valkenswaardseweg is een blokvormig huis uit ca. 1840 dat rond 1900 van een stucdecoratie werd voorzien. Voorbeeld aan de Eindhovenseweg 128 is een landhuis met hoekpaviljoens uit ca. 1930.

Lissevenlaan 8 is een landhuis van J.B. van Loghem, in nieuwzakelijke vormen die nogal contrasteren met de veel traditioneler villabouw in de omgeving.

Kerkelijke gebouwen

Het Willibrorduskerkje, Oude Torenstraat 2, draagt in zijn huidige staat het stempel van een ingrijpende reconstructie van het romaanse deel door H.W. Valk in ca. 1940, waardoor een silhouet ontstond dat karakterstiek is voor een restauratievisie die geheel verschillende bouwfases in hun oudste toestand naast elkaar plaatst.

De kerk te Aalst, Eindhovenseweg 63A is een later gewijzigd voorbeeld van de sobere neogotische vormentaal die C. Franssen voor dorpskerken toepaste. De kerk Markt 23 is typerend voor de esthetische en liturgische opvattingen van de jaren twintig. Het congregatieklooster Dorpsstraat 12-14 is een typerend voorbeeld van baksteenstijl met neogotische inslag van rond de eeuwwisseling. Het klooster Hoogstraat 6 is in vormgeving verwant aan het vroegere raadhuis aan de Eindhovenseweg. Het is een variatie op het herenhuisachtige kloostertype met haakse zijvleugels, waarbij in een der vleugels de symmetrie wordt doorbroken door een kapel in romaniserende vormen.

Bedrijfsgebouwen

Aan de Raadhuisstraat 28 bleef een stenen bergkorenmolen uit 1904 bewaard.

Van de Volmolen nabij Loon aan de Dommel is alleen een restant van de fundering over.

De gebouwen van de Walra aan de Markt 7-10 zijn sterk gewijzigd en uitgebreid maar moeten tot 1891 teruggaan. Van de sigarenfabriek Swane bleef een langgerekt tweelaags gebouw bewaard aan de Willibrorduslaan 2. Dit gebouw is verbonden met de fabrikantenwoning aan Markt 1 die boven al genoemd werd.

Willibrorduslaan 1-3A is een complex dat bestaat uit een sterk gewijzigd eenlaags gebouw en een drie verdiepingen tellend hoog gebouw met enige sobere Jugendstilmotieven in de raamindeling en de balustrade van het platte dak.

Overige gebouwen

Het voormalige raadhuis van Aalst aan de Eindhovenseweg, een sober gebouw met traptorentje en gemeentewapen, is na brand in 1981 in details sterk gewijzigd hersteld. Het raadhuis aan de Kon.

Julianalaan 19 is een baksteenbouw van H.W. Valk, aangepast aan de villawijk eromheen. Het gebouw is tot in details gaaf gebleven en combineert traditionele en Amsterdamse-schoolmotieven.

Van het vroegere kasteel Loon, door Van der Aa nog een "groot en schoon, onderwetsch gebouw" genoemd, is nog een deel van de kelders en het muurwerk over, opgenomen in een boerderij ter plaatse.

Groenelementen

Van de reeks oude linden op de Markt zijn er slechts enkele overgebleven voor de huizen no. 1 en 2.

Het plein van Loon bezit een karakteristieke eikenbeplanting, terwijl de meeste boerderijen hun erfbeplanting bewaard hebben. Timmereind 1, Heuvelstraat 1A, 12-14 en 13, Heistraat 7 en 8 bezitten eveneens nog oude linden en delen van de erfbeplanting. Het park van Treeswijk is in Engels aandoende landschapsstijl aangelegd en bezit o.a. veel oude eiken.